

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 136-139

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Venkatrao Jagarlamudi

TGT Sanskrit ,

Directorate of Education, SCH.SBV;

PKT-4, Mayur Vihar, Phase -1,

Delhi -110091.

दूरस्थशिक्षाकार्यक्रमः

(Distance Education programme)

Dr. Venkatrao Jagarlamudi

सारांशः (Abstract):

दूरस्थशिक्षाकार्यक्रमः (DEP) समग्रशिक्षाअभियानस्य अन्तर्गतः एक प्रमुखः हस्तक्षेपः अस्ति। अयं कार्यक्रमः भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधन विकासमन्त्रालयेन (MHRD) निर्मितः। अस्य कार्यक्रमस्योद्देश्यं शिक्षकाणाम् अन्येषां च आवश्यकताधारितं स्थानीयविशिष्टं च सेवारतप्रशिक्षणं प्रदातुं वर्तते। भारतवर्षे विश्वस्य बृहत्तमशैक्षणिक व्यवस्थासु अन्यतमः अस्ति। स्वतन्त्रात् परम् अधिकविस्तारः अभवत्। वर्तमानकाले विश्वे उच्चशिक्षितजनानां प्रतिशतम् अधिकं वर्तते। अतः अस्माकं देशे अपि शिक्षाव्यवस्थायां सम्बृद्धिम् आनयितुं निरक्षरजनानां साक्षरं कर्तुं, समाजे विविधावसरेभ्यः वञ्चितजनानां, सेवारताध्यापकानां शिक्षाप्रदातुं शिक्षायाः उत्तमावसरः दातव्यः। परन्तु देशे वर्धमानजनसंख्याकारणात् औपचारिकशिक्षाप्रणाल्याम् अस्माकं लक्षाणि प्राप्तुं साहाय्यं न करिष्यति इति अनुभूयते। तत्र दूरस्थशिक्षाप्रणाल्यां तदेव लक्षाणि प्राप्तुं शक्यन्ते। दूरस्थशिक्षायाः मुख्यविशेषता अस्ति यत् छात्राणां शिक्षकात् पृथक्त्वं भवति तथा च शिक्षणाध्ययनप्रक्रियासु मुद्रित - दृश्यश्रव्य, सङ्गणक- आधारितः इत्यादि प्रविधिमाध्यमानां उपयोगः भवति। दूरस्थशिक्षा नाम समाजस्य विविधावसरेभ्यः वञ्चितसमुदायानां छात्राणां एक संस्थायाः माध्यमेन शिक्षायाः अवसरः प्रदानम्।

प्रमुखशब्दाः - दूरस्थशिक्षा, समग्रशिक्षाअभियानम्, सेवारतशिक्षक-प्रशिक्षणम्, उच्चशिक्षा, मूल्याङ्कनम्

प्रस्तावना (Introduction):

पारम्परिकशिक्षा अनादिकालात् एव स्वभूमिकां सम्यक् निर्वहति। अद्यत्वे शिक्षा केवलं कतिपयेषु एव सीमितं नास्ति। लोकतन्त्रे प्रत्येकः नागरिकः शिक्षायाः योग्यः भवति। तदा एव प्रत्येकः नागरिकः आर्थिक सामाजिकराजनैतिकक्षेत्रेषु लोकतन्त्रे स्वभूमिकां समुचितरूपेण निर्वहितुं शक्नोति। अनुभवद्वारा वयं ज्ञातवन्तः यत् पारम्परिकशिक्षाव्यवस्था सर्वेश्यः मूलभूतशिक्षां दातुं असफलतां प्राप्तवती अस्ति। अत एव वैकल्पिकशिक्षा व्यवस्थायाः आवश्यकता उत्पन्ना। अनौपचारिकशिक्षायाः विकल्पः उच्चस्तरस्य दूरशिक्षा अस्ति। दूरशिक्षायां कक्षाः न सन्ति। उपदेशः नास्ति। शिक्षिका स्वस्य रुचिं, अनुरागं च विषये स्वस्य अध्ययनं कुर्यात्। एषा व्यवस्था सामाजिकतया मनोवैज्ञानिकतया च स्वीकार्यः अस्ति।

दूरशिक्षायाः अनेकानि नामानि सन्ति। ते पत्राचारशिक्षा, मुक्तशिक्षणं, गृहाध्ययनं, व्यक्तिगत अध्ययनम्। अस्माकं देशे पत्राचारपाठ्यक्रमाः, दूरशिक्षा च इति नाम अस्याः शिक्षाव्यवस्थायाः कृते प्रयुक्ताः सन्ति।

दूरशिक्षणस्य परिभाषा - दूरशिक्षणं स्वाध्यायस्य संगठितरूपम् अस्ति। अस्मिन् छात्राणां कृते प्रदत्ताः निर्देशाः, मार्गदर्शनं, शिक्षणसामग्री च, बहुभिः प्रशिक्षकैः पर्यवेक्षिताः, छात्राणां सफलतां सुनिश्चित्य स्वनिर्देशितः प्रयासः च अन्तर्भवति। एते कार्यक्रमाः दूरस्थ रूपेण विविधमाध्यमानां पद्धतीनां च माध्यमेन वितरितुं शक्यन्ते। - डाहेमेन (Dohmen)

Correspondence:

Dr. Venkatrao Jagarlamudi

TGT Sanskrit ,

Directorate of Education, SCH.SBV;

PKT-4, Mayur Vihar, Phase -1,

Delhi -110091.

दूरशिक्षायाः विशिष्टानि विशेषतानि -

1. शिक्षायाः उपरि शिक्षकस्य पर्यवेक्षणम्
2. शैक्षिकसामग्रीणां संगठनम् ।
3. मीडियासाधनम् ।
4. द्विपक्षीय प्रतिक्रिया ।

यद्यपि शिक्षण-अध्ययन-प्रक्रिया प्रचलति तथापि तत्र कोऽपि कक्षा नास्ति यत्र शिक्षकः धात्रः च सम्मुखे उपविशन्ति । परन्तु एषा संगठितशिक्षा व्यवस्था अस्ति । अस्मिन् विविधानि शिक्षण-अध्ययन - उपकरणानाम् उपयोगः भवति । शिक्षिकायाः प्रतिक्रियाः सर्वदा आगच्छन्ति ।

पत्राचारशिक्षा विषये ज्ञानप्रदानं, परीक्षासञ्चालनं, प्रमाणपत्रं, उपाधिं च प्रदातुं पारम्परिकशिक्षाव्यवस्थायाः अनुसरणं करोति, परन्तु दूराशिक्षायाः उद्देश्यं भिन्नम् अस्ति, ते सन्ति -

1. व्यक्तिगतविकासः।
2. व्यावसायिकप्रशिक्षणं वृत्तौ महत्त्वपूर्णं भवति, वृद्ध्यर्थं प्रशिक्षणम्।
3. कौशलस्य मनोवृत्तेः च परिवर्तनम् ।
4. बहुविधविधि प्रयोगं करोति ।
5. अध्यापनक्षेत्रे छात्राणां कृते सम्पर्ककार्यक्रमाः (Contact Programmes) भवितुं अवसरः अस्ति ।

पारम्परिकशिक्षा इव पत्राचारशिक्षा पुस्तकैः मुद्रितप्रकाशनैः च क्रियते। दूरशिक्षणे अपि पत्रालयव्यवस्थायाः उपयोगः भवति। परन्तु तदतिरिक्तं अन्ये आधुनिकाः संचरणविधयः अपि प्रयुक्ताः सन्ति। रेडियो, टीवी, वीडियो, इत्येतयोः माध्यमेन पाठाः दीयन्ते। मुक्तशिक्षा पारम्परिकशिक्षा च समाना नास्ति। विषयेषु, शैक्षणिकवर्गस्य संगठने, अध्यापनविधिषु च भेदाः सन्ति। दूरशिक्षणे आधुनिकप्रौद्योगिकीवातावरणानां पद्धतीनां च उपयोगः भवति।

दूरशिक्षा उद्देश्यानि :-

1. विभिन्नप्रकारप्रयोगद्वारा अध्ययनविषये शिक्षिकायाः ज्ञान प्रदातुम्।
2. पूर्वं नष्टानां शिक्षायाः अवसरं पुनः स्थापयितुम्।
3. पारम्परिकविद्यालयेषु गत्वा ये अध्ययनं निरन्तरं कर्तुं न शक्नुवन्ति तेभ्यः विद्यालयद्वारेभ्यः बहिः सः अवसरः प्रदातुम्।
4. यदा देशस्य पारम्परिकाः विद्यालयाः महाविद्यालयाः च आवश्यक - सङ्ख्यायां वैज्ञानिक - तकनीकि - मानव - सम्पदां प्रदातुं समर्थाः न भवन्ति तदा अन्तरं पूरयितुम्।
5. शैक्षिकमानकानां स्तरं वर्धयितुम् । देशस्य आवश्यकतानुसारं तस्य अनुकूलनं कर्तुं, श्रमिकाणां गृहिणां च आजीवनं शिक्षणस्य अवसरं प्रदातुम्।
6. अधुना उच्चविद्यालयशिक्षायाः महाविद्यालयशिक्षणस्य च भारं न्यूनीकर्तुम्।

दूरशिक्षायाः स्वभावः -

1. प्रवेशे नियमाः न सन्ति ।

2. समानत्वं मुख्य सिद्धान्तः ।

3. ते बहुविषयाणां संयोजनं भवन्ति, आवश्यकतायाः आधारेण, आदर्शपद्धतिं च अनुसरन्ति

4. ते अतीव सरलाः सन्ति, बहवः नियमाः न सन्ति ।

5. शिक्षिका स्वमतानुसारं स्वगत्या च अध्ययनं कर्तुं शक्नोति ।

6. यद्यपि एषा भिन्ना पद्धतिः तथापि पारम्परिकपद्धत्या सहायार्थं प्रयोक्तुं शक्यते ।

7. अध्यापन - अध्ययनयोः मुद्रितादि माध्यमानां उपयोगः कर्तुं शक्यते।

8. अनेन माध्यमेन सर्वेभ्यः शिक्षा प्रदातुं शक्यते । व्ययः अपि न्यूनः भवति ।

दूरशिक्षायाः सीमाः -

दूरशिक्षणेन सर्वं न सम्भवति । अस्याः शिक्षायाः काश्चन सीमाः सन्ति । एते

1. छात्राणां संशयानां समाधानं एव न भवेत् ।
2. व्यक्तिगतशिक्षणं नास्ति इति कारणेन शिक्षिकाः निरुत्साहिताः भवितुम् अर्हन्ति ।
3. समये समये छात्रस्य प्रगतेः आकलनाय पुनः शिक्षणस्य अवसरः आवश्यकः नास्ति ।
4. उत्तेजनस्य प्रेरणायाः वा अवसरः नास्ति ।

दूरशिक्षायाः लाभाः -

1. शिक्षां निरन्तरं कर्तुं शक्यते ।
2. अवकाशसमयस्य उपयोगः शिक्षायाः कृते कर्तुं शक्यते ।
3. कौशलं विकसितुं शक्यते ।
५. सामाजिकशिक्षां प्राप्तुं शक्यते ।

भारते दूरशिक्षा (Distance Education in India) :

भारते दूरशिक्षा पेनी-पोस्ट - माध्यमेन पिटमैनस्य आशुलिपि शिक्षणेन आरब्धा इति कथ्यते। वस्तुतः 1833 तमे वर्षे आङ्ग्लभाषाशिक्षकः पत्रालयद्वारा आङ्ग्लभाषा अध्यापनं पत्राचारविधिना प्रारभत । तत् अस्माकं देशे दूरशिक्षणस्य आरम्भः इति वक्तुं शक्यते ।

अमेरिकादेशे दूरशिक्षा 1873 तमे वर्षे आरब्धा । इङ्लैण्ड - रूस-देशयोः पश्चात् एतस्याः शिक्षाव्यवस्थायाः अनुसरणं कृतम्। पारम्परिक शिक्षा व्यवस्थायाः भिन्नम् अस्ति। विभिन्नैः देशैः भिन्नभिन्ननाम्ना एतां व्यवस्थां आरब्धा। अन्ताराष्ट्रीयपत्राचार-शिक्षापरिषद् (International Council for Correspondence Education) स्वस्य 12 तमे सत्रे दीर्घकालं यावत् चर्चा कृत्वा अस्याः शिक्षाव्यवस्थायाः नाम दूरशिक्षा (Distance Education) इति कृतवती ।

भारते दूरशिक्षां सर्वप्रथमं दिल्ली विश्वविद्यालयेन आरब्धम्। प्रारम्भे एषा प्रक्रिया प्रायोगिकपरियोजनायां आरब्धा, उत्तमपरिणामानां अवलोकनानन्तरं विश्वविद्यालयेन एतां शैक्षिणि-

कव्यवस्थां कार्यान्वितम्। 1960 तमे वर्षे चत्वारः विश्वविद्यालयाः दूरशिक्षां कार्यान्वितवन्तः। 1970-80 तमे वर्षे अन्येषु विश्वविद्यालयेषु अपि विविधविषयेषु पत्राचारपाठ्यक्रमाः आरब्धाः। एवं विभिन्नेषु विश्वविद्यालयेषु पाठ्यमानानां दूरशिक्षणस्य अथवा पत्राचारपाठ्यक्रमस्य समन्वयनार्थं केन्द्रस्तरीयसङ्गठनस्य आवश्यकता आसीत्। तदर्थं केन्द्रसर्वकारेण दिल्लीनगरे इन्दिरागान्धी-राष्ट्रीयमुक्त विश्वविद्यालयस्य स्थापना कृता। अस्माकं देशे सार्वत्रिकविश्वविद्यालयाः त्रयः चरणाः कार्यान्विताः इति वक्तुं शक्यते।

1. 1970 तम वर्षात् पूर्व -

दूरशिक्षा केवलं चतुर्षु विश्वविद्यालयेषु पत्राचारपाठ्यक्रमरूपेण कार्यान्वितम् आसीत्।

1. दिल्ली विश्वविद्यालयः (1962 तः)

2. पटियाला विश्वविद्यालयः पंजाब (1968 तः)

3. मेरठ विश्वविद्यालयः (1969 तः)

५. मैसूर विश्वविद्यालयः (1969 तः)

दूरशिक्षा क्रमेण मूलं स्थापयितुं आरब्धा।

2. 1970 तः 1980 पर्यन्तं -

अस्मिन् दशके दूरशिक्षायाः महती विस्तारः अभवत्। अन्येषु 19 विश्वविद्यालयेषु दूरशिक्षानीतिः कार्यान्विता आसीत्। पत्राचार-पाठ्यक्रमस्य आधारेण उपाधिः डिप्लोमा च प्रदत्ताः आसन्। एते विश्वविद्यालयाः दूरशिक्षणम् आरब्धवन्तः।

1971 - 1. पंजाब 2. हिमाचलप्रदेशः

1972 - 3. आन्ध्र 4. श्रीवेङ्कटेश्वर

1973 - 5. CIEFL हैदराबाद

1974. - 6. पटना

1975. - 7. भोपाल 8. उत्कल 9. बम्बई

1976. - 10. मधुरकामराज 11. जम्मू 12. कश्मीर

13. राजस्थान

1977. - 14. उस्मानिया 15. केरल

1978 - 16. इलहाबाद 17. S.N.D.T. Women's

Bombay

1979 - 18. अन्नामलाई 19. उदयपूर

3. 1980 तम वर्षानन्तरं वृद्धिः -

आन्ध्रप्रदेशे 1982 तमे वर्षे सार्वत्रिकविश्वविद्यालयस्य आरम्भः अभवत्। इन्दिरागान्धीराष्ट्रीयमुक्तविश्वविद्यालयस्य आरम्भः 1985 तमे वर्षे दिल्लीनगरे अभवत्। अस्मिन् राष्ट्रीयविश्वविद्यालये निम्नलिखित अतिरिक्तदायित्वमपि न्यस्तम् आसीत्।

1. सार्वत्रिकविश्वविद्यालयानाम् विकासं प्रवर्धयितुं दूरशिक्षा-व्यवस्थायाः विस्तारं कर्तुं च।

2. एतेषु विश्वविद्यालयेषु पाठ्यमानानां पाठ्यक्रमानां मानकानां च निर्धारणं तेषां शिक्षणं, मूल्याङ्कनं, अनुसन्धानं च कर्तुम्।

3. अस्मिन् कार्यक्रमे भागं गृह्णन्तः महाविद्यालयाः अन्यसंस्थाः च अनुदानं स्वीकृत्य तासां संस्थानां मान्यता दातुम्।

दूरस्थशिक्षा 1980 वर्ष पश्चात् महाराष्ट्र, बिहारः, मध्यप्रदेशः, राजस्थानः, केरलम् च अधिकं ध्यानं दातुं आरब्धाः सन्ति।

दूरशिक्षा सरलतायाः कारणात् विविधविधिना छात्राणां आवश्यकतानुसारं अनुकूलितं शक्यते। भारतसदृशे देशे यस्मिन् अनेकाः भाषाः, भिन्नाः मानसिकताः, जीवनपद्धतयः च सन्ति, तस्मिन् देशे एकः एव शिक्षाव्यवस्था न उपयुक्ता। अतः दूरशिक्षाव्यवस्थायाः परिकल्पना वृत्तेः, भाषायाः, पर्यावरणस्य, व्यवसायस्य च आवश्यकतानुसारं करणीयम्।

दूरशिक्षणस्य विस्तारे सूचनाकेन्द्राणि, शिक्षणकेन्द्राणि, परिचयात्मक कार्यक्रमाः, पुस्तकालयसुविधाः, चलशिक्षणकेन्द्राणि, छात्राणां गृहकार्यस्य मूल्याङ्कनं च निर्मितं भवति। दूरशिक्षाद्वारा शिक्षणसमाजस्य निर्माणं मुख्यं उद्देश्यम् अस्ति।

दूरशिक्षायां संचारमाध्यमानां उपयोगः -

(Use of Communication Media in Distance Education)

लक्षशः शिक्षिकाः यत्र तत्र निवसन्ति, दूरशिक्षणस्य विशेषः अस्ति, यत् ते स्वशिक्षणं निरन्तरं कर्तुं समर्थाः भवन्ति। विश्व-विद्यालयः देशस्य सर्वेभ्यः भागेभ्यः जनानां कृते शारीरिकबाधां न कृत्वा शिक्षां दातुं शक्नोति। अद्यत्वे सार्वत्रिकविश्वविद्यालयाः एषः एव सिद्धान्तः अनुसृताः।

दूरशिक्षणे रेडियो, वीडियो-कैसेट्, वीडियो-डिस्क, केबल्-उपग्रहः, माइक्रोकम्प्यूटर् इत्यादीनां विविधानां साधनानां उपयोगः भवति परन्तु यदा रेडियो - टीवी-प्रसारणं प्रसारितं भवति तदा सर्वे शिक्षिकाः तान् द्रष्टुं श्रोतुं वा न शक्नुवन्ति। तेषां समयः न उपयुक्तः भवेत्। तेषां कृते अन्यप्रकारस्य माध्यमस्य आवश्यकता वर्तते। एतस्य अभावस्य निवारणाय पाठनीया सामग्रीः मुद्रयित्वा लघुपुस्तकरूपेण प्रदातुं शक्यते। अस्माकं देशे अधुना टीवी-रेडियो-प्रसारणस्य माध्यमेन दूरीशिक्षा अधिकाधिकं भवति।

दूरशिक्षा - प्रेरणा, मूल्याङ्कनम् -

पारम्परिकशिक्षायाः लक्ष्याणां अतिरिक्तं दूरशिक्षणस्य लक्ष्याणां लक्ष्यं छात्रस्य विकासः अपि भवति। लक्ष्याणि त्रिधा विभक्तुं शक्यन्ते।

1. ज्ञानात्मकम्

२. चलनात्मकम्

3. आचरणात्मकम्

प्रथमं ज्ञानात्मकं, यस्य उद्देश्यं विषयज्ञानस्य प्रगतिः भवति। द्वितीयं मानसिकस्य तथा चालनस्य कौशलस्य व्यवहारस्य च विकासः। तृतीयः विद्वान् अर्जितस्य च विकासस्य परिस्थितिषु प्रयोगः। एते विकासमार्गाः दूरशिक्षणस्य अपि लक्ष्याः सन्ति।

शिक्षिकाः दूरशिक्षणे किमर्थं सम्मिलिताः भवन्ति ?

उच्चशिक्षायां दूरशिक्षणे च सम्मिलितस्य निम्नलिखित कारणानि उल्लेखितानि सन्ति।

उच्चशिक्षायां सम्मिलितम् :

1. शैक्षिकविकासाय। (34.89%)

2. ज्ञानं वर्धयितुम् । (24.95%)

3. पदोन्नतिं प्राप्तुम् । (19.39%)

५. समयं व्यतीतुम् । (5.33%)

दूरशिक्षणे सम्मिलितुम् :

1. यतः तेषां पारम्परिकमहाविद्यालये अध्ययनार्थं समयः नास्ति । (46.91%)

2. यतः ते महाविद्यालये आसनं न प्राप्नुवन्ति । (36.19%)

3. यतः महाविद्यालयः दूरम् अस्ति । (7.14%)

५. महाविद्यालयं गन्तुं अतिवृद्धः । (4.34%)

5. पत्राचारचाठ्यक्रमाः श्रेष्ठाः । (3.85%)

दूरशिक्षणवर्गेषु ये सर्वे सम्मिलिताः सन्ति ते सर्वे पाठ्यक्रमं सम्पन्नं कुर्वन्ति इति वक्तुं न शक्यते । ये विद्यालयं त्यजन्ति तेषां संख्या अधिका अस्ति । ते किमर्थं त्यजन्ति इति विषये बहवः अध्ययनाः अभवन् । अत्र तस्य केचन कारणानि सन्ति ।

छात्रान् आन्तरिकप्रेरणायाः कारणेन अध्ययनं कुर्वन्तः, बाह्य-प्रभावकारणात् अध्ययनं कुर्वन्तः च इति विभक्तुं शक्यन्ते । आन्तरिकप्रेरणा येषां सन्ति ते विकासस्य आकांक्षां कुर्वन्ति । बाह्यप्रेरणायुक्ताः तु उपयोगी उपाधिं डिप्लोमा च आकांक्षन्ति ।

फसोकुनस्य शोधकार्ये आयुः, लिङ्गं, सामाजिकस्थितिः, आयः, शिक्षिकायाः पूर्वं कर्तुः शिक्षा च कारकरूपेण उल्लिखिताः सन्ति । कारणानि संस्थागतकारणानि व्यक्तिगतकारणानि च इति विभक्तुं शक्यन्ते ।

1. संस्थागतकारणम्: शिक्षणार्थं आवश्यकानां पुस्तकानां विलम्बेन प्रावधानं, संस्थाभिः पृष्ठानां प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्तम् । पुस्तकानि बहुमात्रायां सन्ति, छात्राः न अवगच्छन्ति ।

2. व्यक्तिगतकारणम्: धात्राणां मनोवैज्ञानिककारणानि यथा गृहे परिवर्तनं, निवासदेशः, व्यवसाये परिवर्तनं, विवाहः, जन्म, परिवारे मृत्युः, रोगः, प्रेरणाभावः, आत्म- अनुशासनं निर्वाहयितुम् असमर्थता परीक्षासु न्यूनतम - मानकं प्राप्तुं असफलता, अन्ये आर्थिककारणानि च । यदि पूर्वोक्तविघ्नाः परिहर्तुं शक्यन्ते तर्हि सम्यक् प्रेरणा प्रदत्ता भविष्यति ।

मूल्याङ्कनम् -

प्रत्येकस्मिन् शैक्षणिकव्यवस्थायां अध्यापनं, शिक्षणं, मूल्याङ्कनं च अविभाज्यत्रिकोणम् अस्ति । वर्तमान परीक्षाव्यवस्थायां दोषाः दूरशिक्षाव्यवस्थायां अपि वर्तन्ते । परीक्षासु परीक्षाद्वयं भवति, आन्तरिकपरीक्षा, बाह्यपरीक्षा च ।

एकः विधिः अस्ति यत् समये समये आन्तरिकमूल्याङ्कनानि कृत्वा तेषु छात्रेण कृतस्य प्रगतेः मूल्याङ्कनं करणीयम् । दूरशिक्षायां अपि धात्राणां लिखितनिर्देशः दातुं शक्यते, तेषां लिखितस्य अङ्कं दत्त्वा तेषां स्तरस्य मूल्याङ्कनं कर्तुं शक्यते । एतत् (Response sheet Assignment) इति कथ्यते । यत् दूरस्थशिक्षा नित्यं परीक्षां

न करोति, छात्रस्य प्रगतेः परिचयं न करोति, सा सफला भवितुम् न अर्हति । एतत् R.S.A विधिः पत्राचार पाठ्यक्रमेषु अपि वर्तते, येषां परिकल्पना प्रारम्भे U.G.C तदतिरिक्तं एकः प्रणाली अस्ति यत्र ट्यूटर-चिह्नितानि कार्याणि (T.M.A) अपि आन्तरिकमूल्याङ्कन-रूपेण मान्यतां प्राप्नुवन्ति तथा च तेषु छात्रेण प्राप्तानि अङ्कानि वार्षिकपरीक्षाचिह्नेषु योजयित्वा गण्यन्ते ।

नियमित परीक्षा: (Regular Examinations):

एषा परीक्षा भारतीयविश्वविद्यालयेषु विविधरीत्या भवति । केचन विश्वविद्यालयाः नियमितछात्राणां दूरशिक्षणस्य च छात्राणां कृते समानपरीक्षां कुर्वन्ति । अत्र पाठ्यक्रमे भेदः नास्ति । दूरशिक्षणस्य छात्राणां अपि समानं सम्मानं दीयते । केचन विश्वविद्यालयाः नियमितछात्राणां कृते एकं पाठ्यक्रमं निजीछात्राणां कृते अपरं पाठ्यक्रमं च निर्णय कार्यं कुर्वन्ति । अनेन निजीछात्रेभ्यः भिन्नः उपाधिः दातुं समस्या उत्पद्यते । केचन विश्वविद्यालयाः उभयवर्गस्य पृथक् पृथक् परीक्षां कुर्वन्ति । अनेन छात्राणां कृते कष्टानि भवन्ति । परन्तु आदर्शमूल्याङ्कनव्यवस्था नास्ति तथापि दूरशिक्षणे तस्याः कार्यान्वयम् अद्यापि न सम्भवति ।

निष्कर्षः (Conclusion) :

छात्रसहायकसेवाः पारम्परिकशिक्षायाः सदृशं दूरशिक्षणस्य तत्त्वं निर्माणाः संस्थायाः तस्याः छात्राणां च मध्ये अन्तरफलकम् अस्ति । छात्रसमर्थनसेवासु पाठ्यक्रमसामग्रीणां, यत् पारम्परिकभूमिकायाः प्रमुखभागः भवति, अन्येषां उपव्यवस्थानां च संज्ञानं गृहीतव्यं भवति । अस्याः समस्यायाः एकः उपायः वर्तमानकाले बृहत्परिमाणेन दूरशिक्षणसंस्थायाः बहवैः गृहीतः अस्ति यत् एतान् परस्परं, छात्रेण उपव्यवस्थायाः च तथा च समग्ररूपेण संस्थायाः सह सम्बद्धं कृत्वा छात्रेण सह अन्तरफलके संलग्नानाम् भूमिका- परिभाषां निर्मातुं शक्यते । दूरशिक्षणे मध्यस्थानां भूमिकां प्रकाशयितुं एषः उपयोगी मार्गः अस्ति तथा च पारम्परिकभूमिकायाः सह भ्रमः परिहर्तुं शक्नोति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. Kulandai Swamy, V.C. (1992) Distance Education in the Indian Context.
2. Aggarwal, J C, "Landmarks in the history of modern Indian education" New Delhi, Vikas publishing house pvt ltd - 2022.
3. मुक्तशिक्षा / ओपन लर्निंग, राष्ट्रियमुक्तविद्यालयः नेशनल ओपन स्कूल, न्यू देहली ।
4. परमाजी, एस. "डिस्टेन्स एजुकेशन, " न्यू देहली, स्टर्लिंग पब्लिशर्स- १९८५
5. <http://shodhganga.inflibnet>.